

TAHİR İLE ZÜHRE HİKÂYESİNİN ANADOLU VE ÖZBEK VARYANTLARI

FİKRET TÜRKMEN

Türk Dünyasında hikâye, destan, hekât, nagil gibi isimlerle anılan halk hikâyeleri, en zengin türlerden biridir. Bu tür önceleri epik karakterli ve manzum iken, İslâmiyet'in kabulünden sonra, yeni kültür ve sosyal şartlarla değişerek bugünkü şeklini almıştır. Böylece konu ve şekil bakımından epik, epiko-romanesk, roman gelişme çizgisi halk edebiyatının bu türünde de vuku bulmuş, epik karakter zamanla epiko-romanesk özellikler kazanmıştır. Daha sonra halk edebiyatında modern romanın karşılığı olan "Kara Hikâye" ortaya çıkmıştır. Yani realist karakterli mensur eserler yaratılmıştır. Bu gelişme çizgisinde ilk grubun en önemli özelliği, dışa dönük mücadele, fizik gücün üstünlüğü ve manzum şekildir. Epiko-romanesk dönemde ise mücadele cemiyet içine yönelmiş, ferdî aşk önem kazanmış, fizik gücün yanında moral güç de ön plana çıkmıştır. Şekilde gelişme ise, nazımdan nesre doğru olmuş, arada nazım-nesir karışık halk hikâyelerinin orijinal şekli ortaya çıkmıştır. Ancak hikâyelerin nazım kısımları organik olarak olaylara bağlı değildir¹.

İşte bu konu ve şekildeki gelişme çizgisinin tam orta yerinde bildirmizde konu edeceğimiz "Tahir ile Zühre Hikâyesi" bulunmaktadır.

Tahir ile Zühre, Tahir Mirza, Zühre-Tahir, Zohra-Tahar gibi isimlerle geniş bir coğrafyaya yayılmış, sadece Türk boyları arasında değil, Ermeni, Gürcü ve Arnavut gibi komşu milletler arasında da sevilmiş ve çeşitli varyantları teşekkül etmiştir².

¹ Geniş bilgi için bk. P. Nailî Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara-1946, Fikret Türkmen, *Âşık Garip Hikâyesi*, Ankara-1974, *Tahir ile Zühre*, Ankara-1983, Şükrü Elçin, *Kerem ile Aslı*, Ankara-1949, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara-1981, H. M. Tehmasıb, *Azerbaycan Dastanları -Orta Eserler-*, Bakı, 1972.

² Tahir ile Zühre varyantları : (Türk) : Fikret Türkmen, *Tahir ile Zühre*, Ankara-1983. (Azerbaycan) : M. H. Tehmasıb, *Azerbaycan Dastanları -Orta Eserler-* Bakı-1972, (Tatar) : Radloff, V, *Proben... IV-VI*, St. Petersburg, 1872, 1890; (Türkmen) : Molla Nepes, *Zohra-Tahir*, Aşgabat, 1940; (Kazak) : Jumaliev, K. Z., *Kazak Eposi men Edebiyat Tarihinin Meselleleri*, T. I, Alma-Ata, 1958; *Gaşık-Name*, Alma-Ata, 1979; (Ermeni) : Ekber Yerevanlı, *Azeri-Ermeni Edebi Elagaları*, Yerevan, 1968; *Ermeni-Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı Elegaları*, Yerevan, 1958; (Bulgaristan Türkleri) : Emil Boev-Hayriye Memova, *Rodop Türk Masalları*, Sofya, 1963.

Bu kadar geniş bir coğrafyaya sahip olan Tahir ile Zühre hikâyesinin tabii olarak, temel yapısında fazla değişiklik olmadan, bazı mahallî tesirlerle, pek çok varyantı teşekkül etmiştir.

Bu incelememizde iki ayrı grubun temsilciliği yapan Anadolu ve Özbek varyantlarından birer örnek kullanacağız³. Bunu yaparken kahramanların takdiminden, hikâyenin sonuna kadar epizotları ve motifleri karşılaştıracamız, ortak noktaları ve değişik bölgelerdeki mahallîleşmeyi işaret etmeye çalışacağız.

Tahir ile Zühre Hikâyesi'nin başlangıç epizotu, yani ailelerin tanıtılması epizotunda, her iki varyantta da kahramanların babası padişah ve vezir olarak gösterilmiştir. Mekân olarak da Özbek varyantında, "... Kurıngan dağlarının ardında, Semerkant'ın sırtında, Özcan yurdunda (s. 7)" diyerek teferruath bir tarif yapılmıştır. Anadolu varyantında ise, "... zamân-ı sâ-bıkta ve eyyâmında bir emîr-i kâmuran..." şeklinde « conventionnel » bir mekân ve şahıs bildirilmiştir.

Özbek varyantında padişahın adıyla birlikte olayların lokalize edildiği ve realist çizginin daha netleştiği görülmektedir. Böylece Özbek varyantının zaman bakımından daha yeni dönemlere ait olduğu söylenebilir.

Her iki varyantta ortak olan motifler, bu takdim epizotuna bağlı, yaşlılık ve çocuksuzluk motifleri hikâyenin gelişimi için son derece önemli fonksiyonlara sahiptir. Yaşlılık ve çocuksuzluk motifleri, doğacak ve hikâye kahramanı olacak çocukların doğuşlarındaki olağanüstülüklerde, ilerde karşılaştacakları güçlükleri yenmede, görecekleri mucizevî yardımları açıklamakta kolaylık sağlayacaktır.

Ailelerin durumu da, çocukların sosyal statüleri ve aşkları uğruna kaybettiklerini göstermek için hikâyenin bir ihtiyacıdır. Bu motifler zinciri her iki varyantta, küçük farklarla, hemen hemen aynıdır. Bu zincir halk hikâyeleri için genel bir Stereo-tip özelliğine sahip, gelenekle ilgilidir.

Bu epizottan hemen sonra çocukların doğumu gelir. Anadolu varyantı bu doğum epizotuna bağlı zengin motiflerle süslenmiştir. Özbek varyantlarında ise, sade ve realist bir doğum verilmiştir. Anadolu varyantı doğumun bütün mucizevî yönünü tasvîr etmektedir. Padişah ve Vezire, kutsal bir derviş elma vermekte, bu mucizevî elmayı yiyen padişah ve vezirin çocukları olmaktadır. Bu motife bağlı olarak doğacak çocukların isimlerinin konması ve ayrı cinsten oldukları takdirde evlendirileceklerine dair söz kesme motifleri bulunmaktadır. "İsim Verme Motifi", Türklerde epik dönemden beri önemli bir gelenektir. Anadolu varyantında bu geleneğe uygun bir tasvir yapılmış

³ Anadolu varyantı için *Hikâye-i Tahir ile Zühre*, tarihsiz taşbasmayı, 64 sayfa.

Özbek varyantı : *Tohir va Zuhra, Destanlari*, Gafur Gulam Nomıdağı Adabiat va San'at Naşrieti, Toşkent, 1974 içinde 5-49 s..

ve Tahir ile Zühre isimlerini, mucizevî doğumu gerçekleştiren kutsal derviş vermiştir. Özbek varyantında ise çocukların isimlerini, padişah (Garahan) bir şiir söyleyerek teklif eder. Hatta “söz kesme” ve “ad verme” gelenekten farklı olarak padişahın, bir bakıma, emri ile olmaktadır.

Anadolu varyantında tasvir edilen mucizevî doğum, dervişin verdiği bir elma sayesinde olmaktadır. Bu zürriyet sembolü olarak elma, Türk masal ve hikâyelerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Aslında bu motif bütün milletlerde görülmekte ve en eski örneğini de Tevrat'ta görmekteyiz. Tevrat'taki Rachel kıssasında sözü edilen “Düdaim=Aşk elmaları” bu mucizevî elmanın ilk yazılı örneğini teşkil etmektedir. Diğer milletlerdeki durumu hakkında ise Stith Thompson'un Motif Index'i T. 511.1.1 numarada kayıtlıdır⁴. Yine elmanın sembolik anlamı hakkında da *Dictionnaire des Symboles*'de ebedilik, verimlilik, gençleştirme olarak açıklama verilmiştir⁵.

Bu motif zincirinden sonra, “kahramanların eğitimi” motifi her iki varyantta da bulunmaktadır. Ancak Özbek varyantında Tahir ile Zühre'nin birlikte eğitim gördüklerini belirtmekte yetinmiş, Anadolu varyantında ise, devrin eğitim sistemi ve pedagojik anlayışı hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Ayrıca her iki varyantta da Tahir ile Zühre birbirlerini kardeş bilmektedirler. Böyle olmadığı geleneksel bir motifle, “kocakarının sırrı söylemesi” motifi ile anlaşılacak ve ilk aşk böylece başlayacaktır.

Anadolu varyantında hikâyenin en zengin motifler zincirini “engeller” epizotunda görmekteyiz. Hikâyede kahramanların ayrılışları, kavuşmaları, sürgün edilme vb. çekilen sıkıntılar ve mücadeleler bu epizot içinde verilmiştir. Kızın babası, Karahan padişah, Tahir'in babası ölünce, kızını ona vermekten vazgeçer. Ayrıca kızı ile mektepte yakınlığı üzerine, çıkan dedikodulara kızarak, O'nu sandık içinde sürgüne gönderir. “Sandıkla denize atılma” motifi hem Özbek hem de Anadolu varyantında ortaktır. Bu motif de oldukça eski bir geçmişe sahiptir. Hz. Musa'nın doğumu sırasında, Firavun'dan korumak için annesi tarafından bir sepete konarak suya bırakılmaktadır. (A. Cevdet, *Kıssas-ı Enbiya* I, Ankara, 1985).

Bu motiftten sonra Anadolu varyantında olayların akışı değişmekte ve zenginleşmektedir. Tahir denizden bir başka ülkenin padişahının kızları tarafından kurtarılmakta ve tekrar ülkesine dönmektedir. Bu arada kızlardan biri Tahir'e aşık olmakta ve Tahir de burada Zühre'yi unutmuşçasına bir hayat sürmektedir. Ancak bir kervancıdan sevgilisinin bir başkası ile evlendirilmek üzere olduğunu öğrenecek ve tekrar Zühre'yi hatırlayıp yola çıkacaktır. Özbek varyantında bu teferruat yoktur.

⁴ S. Thompson, *Motiv Indeks of Folk Literature*, 6 cilt, Bloomington-Indiana, 1955-58.

⁵ Jean Chevalier-Alain Gheerbrant, *Dictionnaire des Symboles*, 4 T. Seghers, Paris, 1974.

Tahir'in bu ikinci dönüşünde Zühre ile buluşması, muhbir arap tarafından ihbar edilecek ve sonunda zorlu bir mücadeleden sonra yakalanacaktır.

Tahir'in bu ikinci dönüşünün anlatıldığı Anadolu varyantında O'nun bir bakıma karakter değişikliği de anlatılmaktadır. O zamana kadar kaderine boyun eğen, pasif ve mücadele etmeyen Tahir, birden, mücadelecî, atak ve epik karaktere uygun bir savaşçı olacaktır. Bu yeni değişiklik, sevgilisi Zühre'nin ricası sonunda tekrar pasif ve mütevekkil hale dönmektedir. Bu suretle hikâyede aşkın gücü gösterilmek istenmiştir.

Bu motife bağlı bir de "gerçekleşen rüya" motifi bulunmaktadır. Zühre rüyasında Tahir'in kara bir köpek tarafından ısırılışını görmüş ve uyanınca uğursuzluk olarak yorumlamıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, geleneğimiz kara (= siyah) rengi kötülüğün, uğursuzluğun sembolü olarak kabul etmektedir. Kara yazı, karalar giymek, kara toprak (mezar)'da olduğu gibi. Ayrıca Türkler'de yönlerin renklerle ifade edildiği "Kara" kelimesinin, soğuk ve karanlığı ifade eden Kuzeyi karşıladığı da bilinmektedir. Bu sembolik anlamlar çeşitli ülkelerde de mevcuttur. *Dictionnaire des Symboles*'de, kuzey, karanlığın ve verimsizliğin sembolü olarak gösterilmiştir (III. 272). Aynı şekilde "gerçekleşen rüya motifi"nin diğer milletlerdeki görüntüsü de Motif Index'te F. 1068 numarada gösterilmiştir. Özbek varyantlarında bu bölümler mevcut değildir.

Anadolu ve Özbek varyantlarında ortak motiflerden biri de Zühre'nin Tahir'i aratması ve kervan vasıtasıyla düğününün yapıldığı haberini ulaştırmasıdır. Bu motifin devrin sosyal yapısını vermesinin yanısıra, Dede Korkut-Alpamış-Aşık Garip gibi pek çok hikâyede gördüğümüz geleneksel bir motifle karşılaşmaktayız. "Sevgilinin bir başkasıyla evlendirilmek istenmesi" ve "düğünün son gününe yetişmesi" motifleri sadece bizde değil, "Odise'nin dönüşü" ve 1001 Gece Masalları'nda olduğu gibi başka milletlerde de rastlanan tanınmış bir motifler zinciridir. Bu motifin diğer milletlerdeki kullanımını Motif Index'te T. 102 numarada gösterilmiştir. Bu motif her iki varyantta ortaktır. Hemen sonra, "Tahir'in sonu" epizodu gelmektedir. Bu epizot Anadolu varyantında çok zengin olaylarla süslenmiştir. Özbek varyantında olaylar daha sade ve kısadır. Her iki varyantta ortak unsur olayların mistik bir zemine oturtulmuştur olmasıdır. Tahir'in öldürülmesinden sonra Zühre, Tahir'in mezarına gider ve mistik bir şekilde mezara girerek ölür. Böylece İslâm mistisizminin temelini teşkil eden "mutluluğun öbür dünyada olduğu, bu dünyadaki mutluluk ve ıztırapların geçici olduğu" fikri burada, daha doğrusu hikâyede hakim kılınmıştır.

Anadolu varyantında Tahir'in ölümünden sonra, Zühre hastalanır, hatta üzüntüsünden aklını kaybeder. Falcılar ve doktorlar hastalığın iyi olması için, Tahir'in etinden yemesi gerektiğini söylerler. Bunun üzerine Tahir'in cesedinden bir parça et alarak köfte yaparlar. Ancak Zühre'nin

dadısı durumu öğrenir ve haber verir. Zühre de eti yemez. Bu motif Anadolu'da Tahir ile Zühre'nin tipik bir özelliği olarak bilinmektedir.

Zühre'nin ölümünden sonra, rakip rolünü oynayan Karabatır ve Arap'ın da öldüğü veya öldürüldüğü her iki varyantta ortaktır.

Hikâye normal olarak burada sona erer. Ancak her iki varyantta da, ölümlerin ruhları şekil değiştirerek, gül (beyaz ve kırmızı) ve çakır dikenini veya kara çalı şeklinde mezarlarda biterler. Burada Brahmanizm'in temelini teşkil eden "Tenasüh (Transmigration) ile Hint tesiri düşünülebilir. Ayrıca "Gül veya çiçek olan kahraman" motifi çeşitli masal ve hikâyelerde görülen yaygın bir motiftir ve Motif İndex'te D. 212 olarak numaralanmıştır.

Konu bakımından bu karşılaştırma bize iki varyantın büyük bir benzerlik gösterdiğini, ancak Anadolu varyantının daha teferruatlı olarak anlatıldığını göstermektedir. Bu benzerlikleri kısaca şöyle özetleyebiliriz.

1) Her iki varyantta da kahramanların aileleri hükümdar ve vezirdir. Babaları yaşlı ve çocuksuzdurlar.

2) Kahramanların doğumundan önce bir sözleşme ile "beşik kertme" yapılmıştır.

3) Kahramanlar birlikte büyürler ve birlikte eğitilirler.

4) Kahramanlar arasında aşk tabii olarak doğar.

5) Tahir'in babası ölür ve Zühre'nin babası kızını Tahir'le evlendirmekten vazgeçer.

6) Tahir bir sandığa konup deryaya atılarak sürgün edilir.

7) Tahir Zühre'nin düğününe yetişir.

8) Tahir yakalanır ve öldürülür.

9) Zühre de kendini öldürür ve Tahir'in yanına gömülür.

10) Aşıkların mezarında gül, rakibin mezarında diken veya çalı biter.

Bu ortak motif iskeleti şekil bakımından da benzer formel ifadeler ve nazım-nesir karışımı bir üslûpla anlatılır. Her iki varyantta da giriş, geçiş ve bitiş formelleri aynıdır. Anadolu varyantında giriş formeli yazılı kaynaklardan geçen, "...ravîyân-ı ahbâr ve nâkilân-ı âsâr..." formeli, Özbek varyantı "Etgan zamanda..." şeklinde söylenmektedir.

Geçiş formellerindeki benzerlik çok daha fazladır. Nesirden nazma geçerken, Anadolu varyantında, "...Görelim ne dedi?" Veya, "...Şu beyti söyledi" formel ifadesi; Özbek varyantında "...Görab nima degdi?" şeklinde olmaktadır. Aynı şekilde sonuç ya da bitiş formeli Anadolu varyantında ilahî bir dua ile (bir fatiha isteği ile) Özbek varyantı ise yine iyi bir temenni ile bitmektedir. Ancak dinî dua bulunmamaktadır.

Ayrıca her iki varyantta heyecan ve duyguların sık sık yoğunlaştığı şiir sayısındaki fazlalıktan anlaşılmaktadır. Özbek varyantı bu bakımdan daha dikkati çekecek sonuçlar vermektedir. Zira Özbek varyantında 220

dörtlükten ibaret 41 şiir, Anadolu varyantında ise, 101 dörtlükten meydana gelen 28 şiir bulunmaktadır.

Şiirlerin yapısı ve muhtevası farklıdır. Özbek varyantında dörtlüklerin bazılarında son mısra tekrar edilerek 5'li bentler yapılmaktadır. Bu da bize Özbek varyantının bir saz eşliğinde ve tegannî (beste) ile söylendiğini göstermektedir.

Bu kadar büyük benzerlikler gösteren Anadolu ve Özbek varyantları, aynı kültür mirasından beslendikleri için, aynı çekirdek konuyu muhafaza etmişler, daha sonra yeni sosyal, coğrafî ve kültürel çevrelerde yeni motiflerle süslenerek bugünkü şekillerine gelmişlerdir. Bugün elimizde bulunan bu varyantlardaki benzerlik bize Orta Asya-Anadolu kültür ilişkileri hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Özbek varyantının batı, bu arada Anadolu varyantına nazaran daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığını ve Azerbaycan bölgesinde teşekkül ettiğine inandığımız hikâyenin, Özbekler'e batıdan geldiğini göstermektedir. Böylece kültür yayılması bakımından da yazılı yayılma yolu olan kuzey yolu ile sözlü geleneğin yayıldığı güney yolunun izlendiğini düşünebiliriz.

Kuzey yolu (İstanbul-Kırım-Kazan yolu,) İstanbul'da basılan eserlerin Kırım'dan Kazan'a geçtiğini Kazan'da ya yeniden basıldığı ya da Orta Asya şairlerince yeniden işlendiğini biliyoruz. Bu görüşümüzü 1908'de Kazan'da basılan "Kıssa-ı Tahir Zuhra"yı kaleme alan Ahmet Muhammet Zarifoğlu Orazaev'in kitabında yer alan; "Osmanlı tilinen, yeni Nogay, Kazak tilinde yazgan: Orazaev" ifadesi de kuvvetlendirmektedir.

Güney yolu ise Anadolu-Azerbaycan-Türkmenistan yoludur ki bu yolda aşık-bahşı ilişkileri, göçler ve XVI. yüzyıldaki Osmanlı-Akkoyunlu savaşları sırasındaki askerlik ilişkileri en önemli etkenler olmuştur. Tahir ile Zühre hikâyesinde bu yolun etkisi daha az olmuştur.